

Тарас Верб

доктор філософії;

Волинський національний університет імені Лесі Українки,
докторант факультету історії, політології та національної безпеки

Сергій Пахалюк

аспірант 3-го року навчання факультету історії,
політології та національної безпеки

Волинського національного університету імені Лесі Українки,
молодший науковий співробітник
науково-експозиційного відділу історії Волині
Волинського краєзнавчого музею

УКРІПЛЕНИЙ ДВІР КНЯЗІВ ОСТРОЗЬКИХ В СЕЛІ КРУПА ПОБЛИЗУ ЛУЦЬКА

Стаття присвячена укріпленому двору у селі Крупа Луцького району, що датується кінцем XVI – початком XVII ст. На основі археологічних розвідок та документів ранньомодерного періоду автори реконструюють структуру оборонного комплексу, описують його оборонні та житлово-господарські споруди. Пам'ятка розглядається у контексті володінь князів Острозьких та порівнюється з подібним укріпленням у Мощаниці.

Ключові слова: *ранньомодерний період, укріплений двір, Волинь, Острозькі.*

Село Крупа знаходиться на території Луцького району Волинської області за близько 7 км на південний схід від історичного центру Луцька. Воно розташоване у середній течії р. Стир, на її правому високому березі. У межах села зафіксовано 18 пам'яток археології, які охоплюють хронологічний період від енеоліту до ранньомодерного періоду. Серед них збереглися два городища XI–XIII ст., а також рештки укріпленого двору XVI – початку XVII ст. Остання пам'ятка відома під назвою Крупа-11.

Укріплені двори, як окремий тип археологічних пам'яток ще недостатньо вивчений в Україні. Це пов'язано насамперед з проблемою їх локалізації та виокремлення з-поміж інших пам'яток ранньомодерного періоду. Основою укріплених дворів слугували переважно дерев'яно-земляні конструктивні елементи, більшість з яких не збереглася до наших днів. Сліди їх існування можна простежити в основному у вигляді решток земляних оборонних конструкцій. На даний момент складною та не до кінця розв'язаною проблемою залишається розрізнення власне укріплених дворів і малих феодальних замків. У писемних джерелах ці два поняття не завжди відокремлені. В історіографії під укріпленими дворами маються на увазі переважно дерев'яні будинки, оточені фортифікаційними спорудами, що могли складатися з валу, рову, частоколу з вежею та брамою (Заяць 2003) (Кучинко 2014). Двори могли мати на кутах дерев'яні башти та земляні насипи під ними (Fuglewicz 1991, s. 12a). Більшість з них знаходились в селах, де виконували роль житла небагатого шляхтича або слугували заміською резиденцією магнатів та місцем зберігання їх майна (Яковлев 1995). Важливою ознакою укріплених дворів є наявність комплексу господарських споруд. Укріплені двори траплялись і в містах, де вони існували в якості житлових будинків з додатковою оборонною функцією (Осадчий, Коротя 2015, с. 46). Наведене вище визначення, дане С. Фуглевичем, підкреслює «другорядну» роль укріплених дворів у порівнянні з замками. Останні ж відрізнялись більш потужними укріпленнями і були не тільки резиденціями феодалів, а й осередками влади. В замках постійно вирувало життя, тут вирішувались справи з управління прилеглими територіями, сюди спрямовувався постійний потік гостей та візитерів (Бондар 2015, с. 12).

Виявлення укріпленого двору вірогідно належить В. Коноплі та В. Івановському, на яких посилаються пізніші дослідники (Кучинко, Златогорський 2010a), (Кучинко, Златогорський 2010b). Пам'ятку описав у ряді праць М. Кучинко, який за виявленими матеріалами датував її XV–XVII ст. (Кучинко, Златогорський 2010a), (Кучинко, Златогорський 2010b). Візуальний огляд решток фортифікаційних споруд в ході археологічних розвідок 2015 р. проводив С. Панишко,

який вважав, що модель укріплення належить до періоду пізнього середньовіччя. Працівники Волинського краєзнавчого музею у 2017 р., на основі аналізу писемних джерел та проведення натурних польових досліджень, змогли встановити, що фортифікаційні споруди у Крупі є рештками укріпленого двору князів Острозьких, який існував тут у кінці XVI – на початку XVII ст. (Верба 2018).

У писемних джерелах с. Крупа вперше згадується у 1545 році (Кравченко 2005). Сам же укріплений двір у селі вперше згадується під 1561 р. (Мойсієнко, Поліщук 2013, с. 523). В судовому записі ідеться про те, що на село, яке в той час належало роду Острозьких був здійснений наїзд підданими княгині Беати Костелецької. Завдяки скарзі, поданій урядником Острозьких, зберігся частковий опис маєтку. В документі згадуються дім орендаря, гостинний двір, дім князівського підданого, млин, став та сад, у якому ховались мешканці від нападників. Ще раз двір у с. Крупі згадується як власність князя Костянтина Острозького, де у 1585 р. він особисто приймав Луцьких урядників (Архив Юго-Западной России 1909, с. 449). Найбільш повний опис двору зберігся в інвентарі маєтків князів Острозьких 1620 р. (Inwentarz..., k. 87–88). У ньому вказано, що двір все ще знаходився на стадії будівництва. По його периметру існував дерев'яний паркан вкритий зверху гонтом з брамою. На кутах огорожі знаходились чотири дерев'яні башти з гонтовими дахами. На території двору розташовувався панський будинок з ганком, комора, стайня, кухня та підвал. Крім цього до двору належав, розташований над Стиром бровар. Всі будівлі двору були зроблені з дерева і вкриті гонтом чи соломною, тоді як оборона і кухня були плетені з хмизу. Важливо відмітити, що окрім двору у Крупі є також фільварок, на території якого знаходилась оборона, кухня, серник, гумно, городи та сад. На відміну від суто господарської забудови фільварку, опис двору добре відображає його оборонну і резиденційну роль.

Польовою частиною досліджень встановлено, що пам'ятка розташована на природному мисоподібному майданчику першої надзапальної тераси правого берега р. Стир. З північної та західної сторони майданчик має круті схили висотою до 16 м, з півдня і сходу виразних природних меж не збереглося.

Пам'ятка чітко виокремлюється на місцевості завдяки решткам оборонних споруд. Її периметр окреслений валами і природними урвищами та являє у плані неправильний п'ятикутник з різними довжинами сторін (Рис. 1). Східна, найбільш збережена сторона оборонного комплексу, складається з валу, двох виступаючих земляних насипів по його краях, в'їзного майданчику та рову. Оборонна лінія орієнтована по напрямку північ – південь з ухилом у 30 градусів в сторону південного-заходу. Північно-східний земляний насип (насип 1) в підосшві має форму нечіткого видовженого п'ятикутника, що прилягає до валу південно-східною стороною. Довжина зовнішніх оборонних сторін насипу біля підосшви: південної – біля 6 м, східної – понад 13 м, північної – близько 12 м, північно-західну сторону виміряти не вдалось. Висота збереженого насипу понад 2,5 м. Верхній майданчик нечіткий з опуклим рельєфом, має довжину з південного заходу на північний схід – 9 м, ширину з південного сходу на північний захід – 5 м. Верхній майданчик з'єднаний з валом переходом шириною близько 2 м.

Східний вал представляє собою лінію, загальна довжина якої сягає 74 м, збережена висота відносно внутрішнього простору складає близько 2 м, збережена зовнішня висота коливається від 2 м по периметру до 2,5 м біля в'їзду. Ширина валу біля підосшви коливається від 7 м до 8,5 м, ширина на гребені близько 2 м. Приблизно посередині вал перерізаний в'їздом шириною близько 7 м і розділяє оборонну лінію на північну частину, довжиною 32 м та південну, довжиною 35 м. Південно-східний земляний насип (насип 2) у підосшві має форму нечіткого п'ятикутника. Висота насипу близько 3 м. Верхній майданчик має опуклий рельєф, його довжина складає 10 м з північного заходу на південний схід, ширина – 6 м з південного заходу на північний схід. Довжину зовнішніх сторін насипу 2 біля підосшви чітко виміряти не вдалось у зв'язку з наявною приватною забудовою, тому подано приблизні довжини сторін: південно-західна – близько 5-6 м, південна – близько 12-13 м, східна – близько 12-14 м, північна – близько 8 м.

Безпосередньо перед валом та між описаними насипами розташований рів, перерізаний земляним майданчиком, що прилягає до в'їзної проїмки. Його ширина становить 5 м. Загальна довжина рову до 80 м, а ширина коливається від 5 м у північній частині до 8 м біля в'їзду, максимальна збережена глибина до 1,5 м.

У південній частині двору до східного валу, в місці його з'єднання з насипом 2, прилягає південний вал, утворюючи тупий кут у 120 градусів. Вал має довжину близько 50 м і висоту у східній частині близько 3 м, яка поступово спадає до 2 м у західній частині, де вал плавно зникає.

За 125 м строго на захід від насипу 2 розташований південно-західний земляний насип (насип 3), який значною мірою зруйнований. Частково збережена частина має нечітку овальну форму, довжиною до 10 м з південного заходу на північний схід та шириною до 8 м з південного сходу на північний захід, висоту західної сторони близько 2 м. У східній частині насип піднімається уступом висотою до 4 м, утворюючи майданчик довжиною близько 5,5 м з південного заходу на північний схід та близько 2,5 м з південного сходу на північний захід. З північної сторони до насипу 3 прилягає вал, який орієнтований чітко на північ та має довжину близько 90 м. Вал розташований по краю природного майданчика, висота якого сягає 10 м. Вал частково зруйнований внаслідок земляних робіт – в центральній частині пророблено діагональний проїзд, внаслідок чого частину валу було зруйновано, а частину використано для підсипки ґрунтової дороги. Збережена висота валу – до 2 м, ширина верхнього майданчику, що має опуклий рельєф – близько 1 м.

Північно-західна частина пам'ятки піддана значній руйнації та переплануванню, однак за деякими ознаками можливо простежити певні планіграфічні особливості. В місці залому природного майданчика у східному напрямку (крайній північно-західний пункт пам'ятки) вал повертає, повторюючи природний вигин. Вал значною мірою зруйнований, біля нього розташоване діюче сміттєзвалище розмірами до 20x3 м.

Північно-західна частина валу починається від різкого залому природного майданчику і проходить прямою лінією на схід з відхиленням приблизно у 20 градусів у сторону півночі. Вал має довжину понад 120 м та закінчується з початком залому природного майданчика у південно-східному напрямку. Приблизна висота від підосви природного майданчика (заплави р. Стир) до вершини валу 16–18 м. Інші параметри виміряти не вдалось через значну задернованість ділянки.

Північно-східна сторона практично повністю зруйнована, її довжина близько 70 м. Сторона у формі дуги, увігнутої всередину простору пам'ятки. Слідів валу не виявлено, схил пагорба порушований. Імовірно земля з цієї частини пам'ятки використовувалась в будівельних цілях.

Внутрішній простір пам'ятки має рівнинний рельєф і на даний момент активно розорюється. У північно-західній частині пам'ятки розташована водонапірна вежа. На відстані 20–25 м у південному та східному напрямку від неї можна простежити пологий підйом, який різко обривається і переходить у горизонтальний майданчик водонапірної вежі розмірами 40x40 м. Імовірно, це рештки пагорба протяжність якого становила близько 45 м з півдня на південь та до 50 м із заходу на схід.

Під час візуальних розвідок на поверхні пам'ятки виявлено кераміку ранньомодерного періоду (XVI–XVII ст.) та кінця XIX ст. – початку XX ст. Керамічний комплекс XVI–XVII ст. представлений фрагментами вінець димленого посуду, виконаного на швидкому гончарному крузі, має заглажену чи підлощену поверхню. Серед виявлених фрагментів варто виокремити вінце горщика, орнаментоване двома лініями зачіпів, уламки вінець мисок з характерним заломом у верхній частині тулуба, що мають відхилене назовні потовщене горизонтальне вінце. Керамічний комплекс кінця XIX ст. – початку XX ст. складався з фрагментів вінець, стінок та денць димлених горщиків, що характеризуються прямими або слабо відігнутими вінцями, спрощеної форми (Верба 2018).

Деякі факти планування та відомі описи дозволяють здійснити спробу реконструкції дерев'яних укріплень двору. В описі 1620 р. вказано, що периметр двору укріплений парканом (Inwentarz..., k. 87). Це підтверджується невеликою шириною валу, адже для зведення городень потрібно було значно більше простору. Парканом, як зазначала І. О. Ворончук (2006, с. 130), в Речі Посполитій називали вбиті у вал дерев'яні колоди, які з'єднувались поздовжніми палями або обпліталась хмизом і обмазувались глиною. Паркан першого типу часто поєднувався з гонтовим дахом, про який ішлося в інвентарі. Такий спосіб фортифікації широко використовувався при будівництві дерев'яно-земляних замків і відомий на більшості території України (Глушок 2009). Три земляних насипи, описаних вище слугували підсипками під дерев'яні кутові вежі, описані в інвентарі 1620 р. Також відомо, що кутових башт було чотири (Inwentarz..., k. 87). Місцем розташування четвертої, найімовірніше, був північно-західний кут пам'ятки.

Варто розглянути ще один можливий елемент укріплень двору в Крупі. Як зазначалось, у північно-західній частині пам'ятки, в місці розташування водонапірної вежі є залишки пагорба, центр якого повністю зруйнований. Місце пагорбу є найвищим місцем внутрішнього простору пам'ятки і знаходиться в найбільш захищеній частині двору, де висота природного

майданчику сягає 16–18 м над рівнем заплави. Цілком слушним буде припустити, що раніше тут розташовувалась садиба або як зазначено в інвентарі 1620 р. «панський дім». Можливо саме навколо цього дому в пізнішому часі почалось будівництво укріплень.

Необхідно відмітити певні спостереження, які були зроблені у ході розвідок. Південний вал має незавершену форму – він тягнеться від земляного насипу 2 строго на захід на відстань біля 50 м, поступово знижуючись та звужуючись і закінчується плавним пониженням. До земляного насипу 3, з яким вал мав бути з'єднаний, не простежується жодних його ознак. Якби вал нівелювали у пізніший час, то, імовірно, це робилося б поетапно – певний його сегмент повністю розкопувався і вивозився. В даному випадку висота валу плавно знижується, що може свідчити про його незавершеність. Крім цього у південній напільній стороні не збереглося жодних слідів існування оборонного рову. Саме тому автори припускають, що земляні укріплення двору так і не були добудовані.

Оборонні споруди описаного типу зустрічаються на територіях, що колись входили до складу Речі Посполитої. Одним з найближчих аналогів, що мають деякі схожі елементи з укріпленим двором у Крупі, був Степанський замок. Вали замку формували у плані чотирикутник розмірами 80х61 м, по кутах якого розташовані виступаючі земляні насипи, дещо схожі до тих, що знаходяться у с. Крупа. Завдяки опису 1614 р. відомо, що по кутах замку, тобто на земляних насипах, розташовувались чотири оборонних башти (Атаманенко 2011, с. 39).

Досить схожим по плануванню та функціональному призначенню до укріпленого двору в с. Крупа є залишки укріплень в селі Мощаниця Рівненського району (Рис. 2). Село також згадується з XVI ст. та належало родині Острозьких. В межах села збереглося п'ятикутне укріплення, що своїм плануванням нагадує укріплений двір в Крупі. На жаль, документальних згадок про самі укріплення та їх структуру не виявлено. Наявність укріплень в Мощаниці подає В. Антонович в «Археологічній карті Волинської губернії» (2013, с. 92), Цинкаловський (1986, с. 720) та ін. Більш детальні відомості про територію замчища наводить О. Войтюк (2010). Спільним між Крупою та Мощаницею є також той факт, що обидва населених пункти належали роду Острозьких.

Таким чином, слід відмітити, що такі типи фортифікаційних об'єктів ранньомодерного часу, як укріплені двори та дерев'яно-земляні замки Волині, які збереглися зокрема у населених пунктах Крупа, Мощаниця та Степань, є перспективними для подальших досліджень. Їх вивчення дозволить дізнатися більше про поширення локальних приватновласницьких шляхетських укріплень, їх специфіку та роль у розвитку східноєвропейської фортифікаційної традиції.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонович В. Б. 2013. *Археологическая карта Волынской губернии*. Київ: Стародавній Світ.
- Архив Юго-Западной России: Часть 8. Том III. 1909. Киев: Университетская типография.
- Атаманенко В. Б. 2011. Описи латифундій Волинського Полісся другої половини XVI – першої половини XVII ст. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Історичні науки*. Вип. 17. С. 29–45.
- Баранович О. І. 1930. *Залюднення України перед Хмельниччиною*. Ч. 1: *Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.* Київ.
- Бондар О. М. 2015. *Замки та фортеці Чернігово-Сіверщини в XV–XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ: Видавець Олег Філюк.
- Верба Т. В. 2018. Укріплений двір XVI–XVII ст. у с. Крупа. *Старий Луцьк*. Вип. 14. С. 49–60.
- Войтюк О. П. 2010. Фортеці над Горинню в XV–XVII ст. *Краєзнавство та музейна справа в Україні: матер. Всеукр. наук.-краєзнавчої конф., присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею*. Житомир. С. 243–250.
- Ворончук І. О. 2006. *Фортифікаційні споруди Острозщини* (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року). *Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. Збірник наукових праць*. Кременець. С. 126–136.
- Глушок О. В. 2009. *Еволюція фортифікації на Правобережжі під впливом змін у тактиці облоги (XV–XVII ст.)*. Київ: Університетське видавництво ПУЛЬСАРИ.

- Заяць А. Є. 2003. *Урбанізаційний процес на Волині в XVI - першій половині XVII століття*. Львів: Добра справа.
- Кучинко З. М. 2014. Замки Волині XI-XVI століть. *Замосцько-волинські музейні зошити*. С. 13–24.
- Кучинко М. М., Златогорський О. Є. 2010а. *Пам'ятки археології Луцького району Волині*. Луцьк: Волинські старожитності.
- Кучинко М. М., Златогорський О. Є. 2010б. Поселенський комплекс Луцка та його околиць XIV–XVII століть. *Старий Луцьк: Науково-інформаційний збірник*. Луцьк. С. 223–232.
- Кравченко, В. М. (ред.). 2005. *Литовська метрика. Книга 561. Ревізії українських замків 1545 року*. Київ.
- Мойсієнко В. М., Поліщук В. В. (ред.). 2013. *Луцька замкова книга 1560-1561 рр.* Луцьк.
- Мироненко Л. В. 2017. Керамічний посуд Батурина XVII – початку XVIII ст.: типологія та хронологія. *Археологія*. № 1. С. 58-73.
- Осадчий Є. М., Коротя О. В. 2015. *Замки та фортеці Сумщини XVII–XVIII ст.: ілюстрований довідник*. Київ: Видавець Олег Філок.
- Цинкаловський О. М. 1986. *Стара Волинь та Волинське Полісся. В 2-х томах*. Вінніпег.
- Яковлев В. В. 1995. *История крепостей. Эволюция долговременной фортификации*. СПб.: Полигон.
- Biblioteteka zakładu narodowego im. Ossolińskich Polskiej akademii nauk. Dział rękopisów, Rkps. No 3669/II. *Inwentarz części dobr ks. Ostrogskich 1620*. 490 k.
- Fuglewicz S. 1991. *Ilustrowana historia fortyfikacji*. Warszawa: Rewasz.
-

Taras Verba

PhD; Lesya Ukrainka Volyn National University,
doctoral student at the Faculty of History,
Political Science, and National Security

Serhii Pakhaliuk

Lesya Ukrainka Volyn National University,
third-year Phd student at the Faculty of History,
Political Science, and National Security;
Volyn Regional Museum,
junior research fellow at the Scientific
and Exhibition Department of Volyn History

THE FORTIFIED COURTYARD OF THE OSTROZKY PRINCES IN THE VILLAGE OF KRUPA NEAR LUTSK

This article examines fortified estate Krupa located near Lutsk in Volyn region, dating to the late 16th – early 17th centuries. Based on archaeological surveys from 2015–2017 and early modern written records, it identifies the site as a remnant of a wooden fortified manor belonging to the Ostroh princes. The study reconstructs the defensive system, including ramparts, ditches, corner bastions and a gateway, as well as residential and household buildings such as a manor house, granary, stables, kitchen and cellar. The article highlights strategic placement of the estate on a high terrace above the river Styr and notes parallels with a similar fortified site in Moshchanytsia, also linked to the Ostroh family. The analysis emphasizes the ownership history, architectural features and partial in completion of the earthwork defences, situating Krupa within the network of noble residences and regional transport routes of the Polish-Lithuanian Commonwealth.

Keywords: Early modern period, fortified courtyard, Volhynia, Ostrogski family.

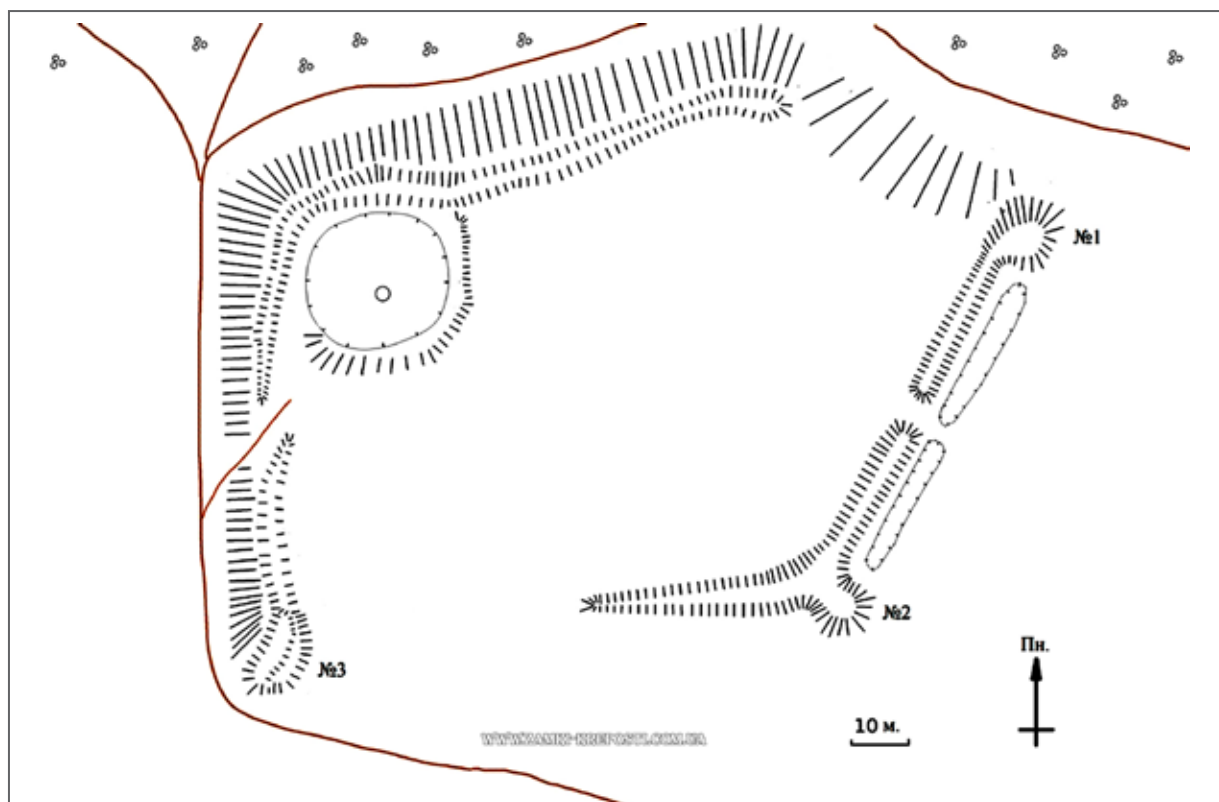

Рис. 1. План укріпленого двору в с. Крупа (автор – Верба Т. В.)

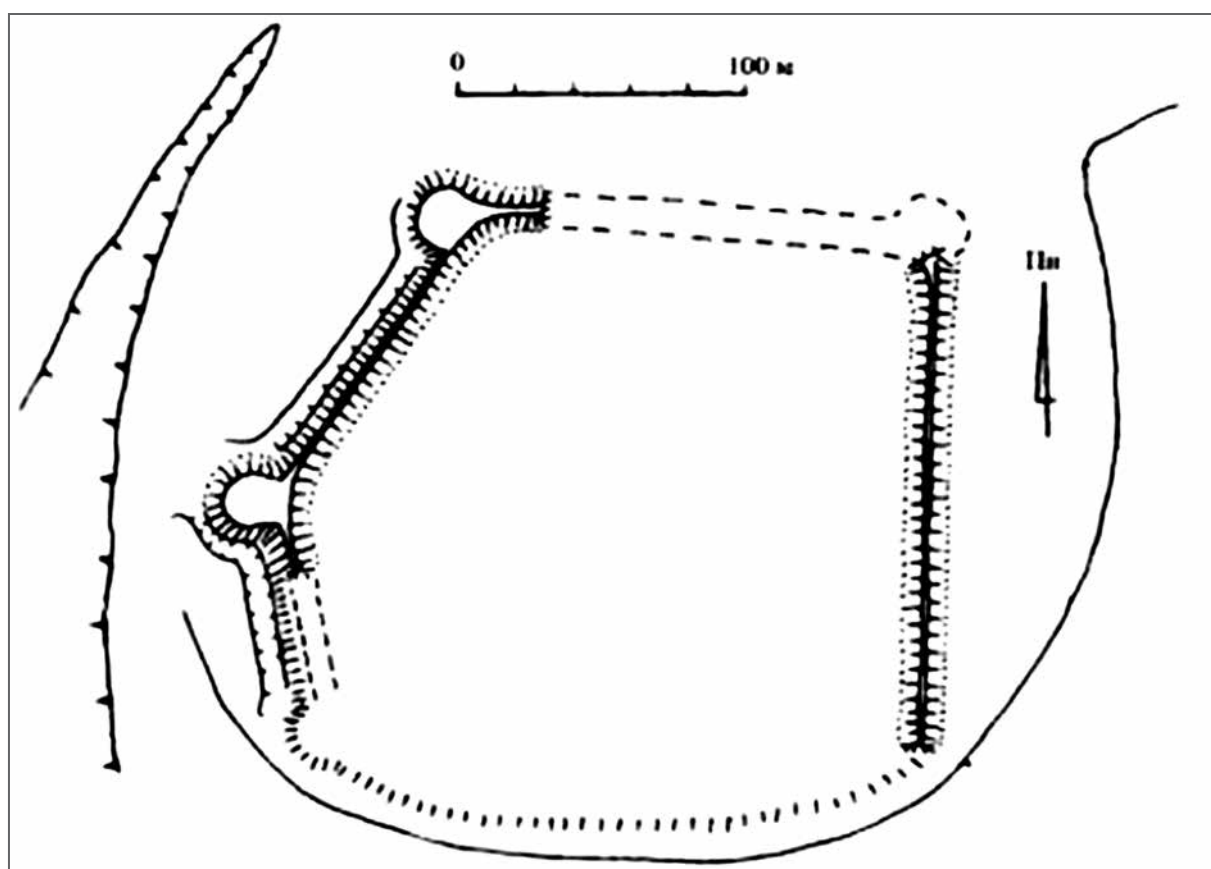

Рис. 2. План укріплень в с. Моцяниця (автор – Прищепя Б. А.)